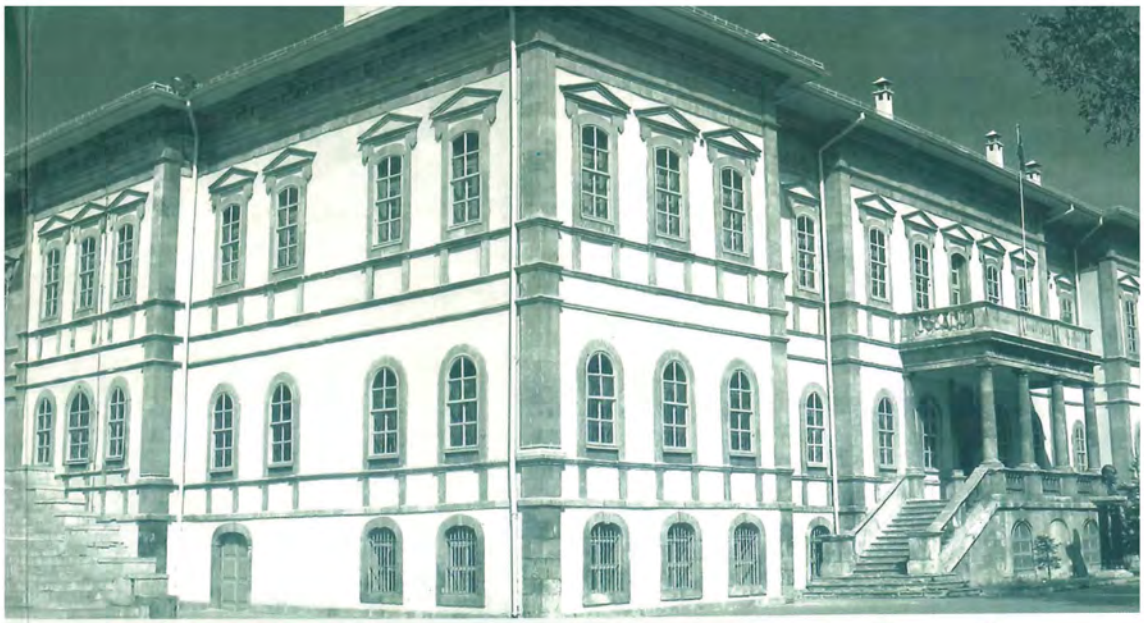

Osmanlılar Döneminde

Sivas

Sempozyumu Bildirileri
21-25 Mayıs 2007

-II-

Sivas temel eser

OSMANLILAR DÖNEMİNDE SİVAS SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

SİVAS 1000 TEMEL ESER
No: 9

ISBN
978-975-585-849-4 (Takım)
978-975-585-852-4 (2. Cilt)

Yayın Kurulu
Doç. Dr. Âlim Yıldız
Yrd. Doç. Dr. A. Turan Alkan
Yrd. Doç. Dr. Fatih Dervişoğlu
Dr. Berat Demirci
Av. Haluk Çağdaş
Müjgan Üçer
İbrahim Yasak
Hüseyin Kaya
Tekin Şener

Editör
Doç. Dr. Şeref Boyraz

Tashih
Adem Yıldırım-İbrahim Yasak

Kapak Tasarım
Harun Ş. Taşar

Baskı
DOĞAN Gazetecilik ve Mat. San. A.Ş.
Atatürk Caddesi Hilal Sokak No: 6 SİVAS
0346 225 80 00

İletişim
İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
Atatürk Kültür Merkezi / Sivas

Telefon: 0346 223 78 48
Belgegeçer: 0346 223 92 99
E.Posta: kultur@sivas.gov.tr

Yayımlanan bildiri metinlerindeki hukukî sorumluluk ve imlâ, noktalama konusundaki tutumlar yazarlarına aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

ABDÜLAHAD NÛRÎ es-SİVÂSÎ'NİN KUR'AN VE TEFSİR iLE İLGİLİ İKİ RİSÂLESİ

Doç. Dr. Hasan KESKİN[*]

I- Hayatı ve Yaşadığı Dönem

XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış büyük şahsiyetlerden biri olan Abdülahad Nûrî es-Sivâsî, 1595 (h.1003) veya 1604 (h.1013) senesinde Sivas'ta dünyaya gelmiştir.[1] Sivas'ta yerleşmiş köklü bir şeyh ve ulemâ ailesine mensuptur. Yaşadığı dönemin büyük âlimlerinden Şemseddîn Sivâsî, annesinin amcası, Abdülmecîd Sivâsî de dayısıdır.[2] İlim tahsiline Sivas'ta başlamış olan Abdülahad Nûrî es-Sivâsî daha sonra gittiği İstanbul'da devrin ileri gelen âlimlerinden aklî ve naklî ilimleri tahsil etmiştir.[3] Diğer taraftan dayısı Abdülmecîd Sivâsî'den manevî ilimleri de öğrenerek hem zâhirî ve hem de bâtınî ilimlerde yüksek derecelere ulaşmıştır.[4] Tahsilini tamamladıktan sonra irşad vazifesiyle önce Midilliye gönderilmiş, daha sonra İstanbul'da Mehmet Ağa Tekkesi şeyhliği, Fatih Camii, Beyazıd Camii, Ayasofya Camii vâizliklerine getirilmiştir.[5] İlmiye sınıfına da mensup önemli bir şahsiyet olan Abdülahad Nûri aynı zamanda Halvetiyye tarikatının ana kollarından olan Şemsiyye'nin Sivasiyye şubesinin de kurucu şeyhidir.[6] Ömrünün sonuna kadar va'z ve irşat görevini sürdüren Abdülahad Nûrî, 1651 (h.1061)'de İstanbul'da vefât etmiştir.[7] Türbesi İstanbul'un Eyüp ilçesi Nişanca semtindedir.[8]

Abdülahad Nûrî'nin yaşamını sürdürdüğü XVII. yüzyıl, Osmanlı toplumunda önemli sosyal ve dinî hareketliliğin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde, ismini IV. Murat devri vaizlerinden Kâdı-zâde Mehmet Efendi'den (ö. 1045/1635) alan Kadı-zâdeliler hareketi, hem dinî hem de sosyal-siyasî alanda önemli ölçüde etkili

---

* *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas.*

1 Mehmet Nazmî, Hediyyetü'l-ihvân, Süleymaniye Ktp., Reşîd Efendi Böl., No: 495, vr.147b; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn, (Haz. İ. M. K. İnal - Kilisli Rifat Bilge), İstanbul, 1951, I, 493.

2 Nazmî, Hediyyetü'l-ihvân, vr.147b.

3 Nazmî, Hediyyetü'l-ihvân, vr.148b.

4 Nazmî, Hediyyetü'l-ihvân, vr.149b.

5 Abdullah Uçman, "Abdülahad Nûri" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, I, 178.

6 Geniş bilgi için bkz. Akkaya, Hüseyin, Abdülahad Nûri ve Divânı, İstanbul 2003, s.67-68; Baz, İbrahim, Abdülahad Nûrî-î Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvûfî Görüşleri, Ankara 2004 s.84-192,(yayınlanmamış doktora tezi).

7 Nazmî, Hediyyetü'l-ihvân, vr.156b-158b.

8 Nazmî, Hediyyetü'l-ihvân, vr.156b-158b; Akkaya, Abdülahad Nûri ve Divânı,s.63.

olmuştur.[9] Bu hareketin mensupları Kadı zâde'nin ölümünden sonra onun fikirlerini yayarak belli bir zümre oluşturmuş hocalarının bu lakabından dolayı Kadı-zâdeliler diye anılmıştır.[10] Kadı-zâdeliler hareketi önce fikrî düzeyde Abdülahad Nûrî'nin hem dayısı ve hem de şeyhi olan dönemin meşhur Halvetî şeyhlerinden Abdülmecid es-Sîvâsî (ö.1049/1639) ile Kadı-zâde Mehmet Efendi arasında başlamış, sonra camii kürsüleri ve padişah meclislerine, daha sonra da sosyal ve siyasî alana taşmıştır. Kadı-zâde Mehmet Efendi'nin bidatler, tarikat faaliyetleri, bazı tasavvufî ve diğer bir takım meselelerde özellikle Halvetî ve Mevlevîlere yönelik yaptığı ağır eleştiri ve hücumlar, hem diğer tarikat ve hem de Halvetîler ile Mevlevîler arasında bir tepki ve mukavemet cephesi oluşturmuştur[11] Buna karşılık Abdülmecit Sivâsî de vaazlarında Kadı-zâde ve taraftarları karşısında sessiz kalmamış, söz konusu iddialara cevap vermiştir. Hatta cevap vermekle de yetinmeyip Kadı-zâde'ye karşı ağır bir dil kullanmıştır. Kadı-zâde'ye karşı en şiddetli tenkitler Abdülmecit Sivâsî tarafından yapıldığı için onun yanında yer alanlar Sivâsîler diye anılmıştır.[12] Müellifimiz Abdülahad Nûrî de dayısı ve şeyhi olan Abdülmecit Sivâsî'den sonra Sivâsîler'in öncülüğünü yapmıştır. Uzunca bir dönemi kapsayan bu mücadele tarihe Kadı-zâdeliler - Sivâsîler mücadelesi olarak geçmiştir.[13]

II- Eserleri

Osmanlı Devletinin duraklama devri içerisinde kalan bir dönemde yaşamış olan Abdülahad Nûrî, oldukça genç sayılacak yaşlarda eser telifine başlamış, başta tasavvuf olmak üzere tefsir, fıkıh, kelâm, edebiyat, ahlâk v.b ilim dallarında biri manzum diğerleri mensur yaklaşık otuz altı kadar eser kaleme almıştır.[14] Eserlerinin büyük çoğunluğu Arapça olarak kaleme alan müellifimiz bazı eserlerini de Türkçe olarak yazmıştır. Eserlerinin büyük çoğunu tasavvufla ilgili olarak yazan Abdülahad Nûrî'nin eserlerinde ele aldığı konulara baktığımızda eserlerinde daha çok XVII. yüzyılı derinden etkileyen Kadı-zadeliler-Sivâsîler arasındaki tartışma konularını ele aldığını görürüz. Özellikle tasavvufa dair yazdığı eserlerin hemen hepsi Kadızadeliler ile yapılan fikri mücadeleye ilişkin konulardır.[15] Kadı-zadeliler-Sivâsîler arasındaki tartışma konuları arasında yer alan, bir tarikata mensup olan dervişlerin yaptıkları sema ve deveranın meşru olup olmadığı, Hz. Peygamberin anne ve babasının ahirete imanla gidip gitmediği, Hızır (a.s)'ın yaşayıp yaşamadığı, nafile namazların cemaatla kılınıp kılınamayacağı, kabirlerin ziyaret edilip

9 Ocak, Ahmet Yaşar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadı-zâdeliler hareketi", Türk Kültürü Araştırmaları, XIX, Sayı.1-2, Ankara 1979-1983, s.208.

10 Gündoğdu, Cengiz, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münasebetleri Açısından Sivâsîler - Kadı-zâdeliler Mücâdelesi", İlam Araştırma Dergisi, İstanbul 1998, c.III/1, s.41.

11 Gündoğdu, "Sivâsîler - Kadı-zâdeliler Mücâdelesi", İlam Araştırma Dergisi, c.III, s.41.

12 Gündoğdu, "Sivâsîler - Kadı-zâdeliler Mücâdelesi", İlam Araştırma Dergisi, c.III, s.46-47

13 Gündoğdu, "Sivâsîler - Kadı-zâdeliler Mücâdelesi", İlam Araştırma Dergisi, c.III, s.46.

14 Abdülahad Nûri'nin eserleri ile ilgili olarak bkz. Akkaya, Abdülahad Nûri ve Divânı, s.71-105; Baz, Abdülahad Nûrî-î Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvûfî Görüşleri, s.220-239.

15 Akkaya, Abdülahad Nûri ve Divânı, s.140.

edilemeyeceği gibi meseleler Abdülahad Nûrî'nin eserlerinde ele alarak incelediği konulardandır.[16]

Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserlerden dört tanesi, Kur'an ve tefsir ile ilgilidir. Bu eserlerden *"Risâletün fi'l-kelâmi 'alâ ba'zi âyâtin mine'l-Kur'âni'l-Kerîm"* [17]ile *Risâletün müteallikatün "Kul in-Küntüm tuhibbûne'llâhe fe'ttebi'ûnî yuhbibkümullâh"* [18]adlı risaleler kaynaklarda yer almakla birlikte yapılan araştırmalarda mevcudiyetlerine dair herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Ancak isimlerinden hareketle *"Risâletün fi'l-kelâmi 'alâ ba'zi âyâtin mine'l-Kur'âni'l-Kerîm"* adlı risâlenin Kur'an'daki bazı ayetlerin yorumlarıyla ilgili olduğu, *Risâletün müteallikatün "Kul in-Küntüm tuhibbûne'llâhe fe'ttebi'ûnî yuhbibkümullâh"* adlı risalenin ise *"De ki eğer siz Allah'ı seviyorsanız hemen bana uyun ki Allah da sizleri sevsin ve suçlarınızı mağfiretle örtsün! Allah gafûr'dur, rahîm'dir"* mealindeki Âl-i İmrân sûresi 31. ayetiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Sempozyumda sunmayı düşündüğümüz tebliğimizde, Abdülahad Nûrî'nin Kur'an ve tefsir ile ilgili eserlerinden yazma nüshaları bulunan ancak konusu ile ilgili eserlerde ismine rastlayamadığımız *"Hikmetü't-te'âruz fi sûreti't-tenâkuz"* ve *"Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'a"* adlı iki eseri bir bildiri çerçevesinde genel hatlarıyla kısaca tanıtmaya çalışacağız.

A- "Hikmetü't-Te'âruz Fî Sûreti't-Tenâkuz"

1-İsmi:

Eser kaynaklarda *Risâletün fi tevfiki te'âruzi'l-âyât*[19], *Risâle fi tevfiki mu'ârızi'l-âyât*[20], *Tevfiku te'âruzi'l-âyât*[21], *Tevfikü'-l- müteârızât*[22] gibi farklı isimlerle yer almaktadır. Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshada ise söz konusu eser *Hikmetü't-te'âruz fi sûreti't-tenâkuz* şeklinde geçmektedir. Eser daha çok bu adla tanınmaktadır. Biz de tebliğimizde bu ismi kullandık.

2-Nüshaları:

Eserin bilinen tek yazma nüshası mevcuttur. Bu yazma nüsha, İstanbul Köprülü Kütüphanesi 1590 numarada bulunmaktadır. 58 varaktan oluşan bu nüsha ta'lik hatla yazılmıştır. Kısaca bu nüshayı tanıtalım:

Başı: *Hamden li-men bi-' inâyetihi vudihati'l- müşkilâtü...*

Sonu: *Ve rubbemâ ye'muru'ş-şeyhu li'l-mübtedii en yerfe'a's-savte li-yenkali'al- havâtira an- kalbihî.*

---

16 Akkaya, Abdülahad Nûri ve Divânı, s.71-102.
17 Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1915, I,122.
18 Hüseyin Vassâf, Sefîne-i evliyâ, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Böl., no: 2307, III, 372.
19 Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, I,122.
20 Hüseyin Vassâf, Sefîne-i evliyâ, III, 372.
21 Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-ârifîn, I,493.
22 Abdülahad Nûrî es-Sivâsî, el-'Adlü ve'l-iksât beyne't-tefriti ve'l-ifrât, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi Böl., no: 1827/4, vr.7b.

Ekler: Eserin konusu olan *müşkilâtü'l-Kur'ân* ile ilgili bölüm 54 varaktır. Eserin son kısmında (son 4 varak) farklı konular ele alınmıştır. Müellifimiz Abdülahad Nûrî eserin son kısmında (54b-58a) cehri zikrin cevazı başta olmak üzere çeşitli itikâdî, fikhî, tasavvufî konulara kısaca değinmektedir.

3-Muhtevası:

Abdülahad Nûrî bu eserinde Kur'an'ın bazı ayetleri arasında veya ayetlerle sahih hadisler arasında ilk bakışta birbirleriyle çelişir gibi gözüken hususları ele alarak bunların arasını uzlaştırmaya çalışır. Gerçekte bu ayetler arasında veya ayetlerle sahih hadisler arasında hiç bir çelişkinin olmadığını ortaya koyarak böyle ifadelerin Kur'an'da yer almasındaki hikmeti yakalamaya çalışır. Bu hususlar aynı zamanda Kur'an ilimlerinden biri olan *müşkilü'l-Kur'an*'ın da konusudur. Bu tabirde geçen *müşkil* kelimesi farklı ilim dallarında değişik tanımlanmıştır. Kur'an ilimleri açısından ise bu kelime; "Kur'an'ın bazı ayetleri arasında ihtilâf ve tezat gibi görünen hususlar" olarak tanımlanmış[23], bu durumları inceleyen ilme de *müşkilü'l-Kur'an* denmiştir.[24] Müşkil olduğu zannedilen ayetler ya bir ayetin başka bir ayet veya ayetlere ya da bir ayetin başının sonuna veya sonunun başına muhalif olması gibi şekiller altında tezahür etmektedir.[25] İlk bakışta ayetler arasında birbirleriyle çelişir gibi gözüken hususlar; ifadenin hakikat ve mecaz olması, bir olayın değişik yönlerden ele alınması, bir olayın çeşitli safhalarına işaret edilmesi, fiillerin kullanım cihetleri, konu ve yer farklılığı v.b bir takım sebeplerden kaynaklanmaktadır.[26]Ayetler arasında ilk bakışta birbirleriyle çelişir gibi gözüken hususları gidermek için alimler te'vîl, tahsis ve nesih yoluna başvurmuşlardır.[27]

Abdülahad Nûrî eserine Allah'a hamd, Hz Peygamber, âl ve ashabına salâtü selâmı içeren şu dua cümlelerle başlamaktadır:

"Yardımıyla müşkiller açıklanan, kudretiyle kapalılıklar açılan, rahmetiyle günahlar affolan, iradesi ile sürçmeler bağışlanan Yüce Allah'a hamdolsun. Anılması ile duaların cevap bulduğu, üzerine yapılan salavatlarla dileklerin yerine geldiği peygamberimize salat ve selam olsun. Onun güzelliklerin kendileriyle tamamlandığı âline, kalıcı yararlı işlerin kendileriyle yaygınlaştığı ashabına da selam olsun."[28]

Müellifimiz eserinin baş tarafında eserinin yazılış sebebini ifade eden ve niçin böyle isimlendirdiğini belirten şu açıklamalarda bulunmaktadır:

"Ben seçkin müfessirlerin şöyle dert yandıklarını gördüm: Sapık ve saptırıcı bazı kimseler zâyı ra ile değiştirip (harflerin yerini değiştirerek) haddi aşmakta,

---

23 Demirci, Muhsin, Tefsir Usûlü, İstanbul 2006, s.222.
24 Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Ankara 1983, s.179.
25 Demirci, Tefsir Usulu, s.223.
26 Turgut, Ali, Tefsir Usûlü ve Kaynakları, İstanbul 1991, s.187; Demirci, Tefsir Usulu, s.224-229.
27 Demirci, Tefsir Usulu, s.228-229; Yerinde, Adem "Müşkilü'l-Kur'ân", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2007, I, 178.
28 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz fî sûreti't-tenâkuz, Köprülü Ktp., no: İ590, vr.1b

ayetleri birbirleriyle çarpıştırmakta aşırı gittiler. Onlar bazı problemli yerleri toptan çelişki olarak kabul ettiler ve bu çelişkileri de gideremediler. Oysa müfessirlere göre onlar görünüşte çelişki idi ve onlar bunları çelişki görenlerin sapıklık yolunda olduğunu ortaya koydular. Müfessirlerin bu ayetler üzerindeki çalışmalarını ise onlar, Kur'an'a müdahale diye adlandırdılar. Sonra hakikat ve izan ehli ilim adamları bunlarla tartıştılar ve onları etkisiz hale getirdiler. Sonunda güya hüccet homurtuları ve ısrarcı delilleriyle onlar pes ettiler. İlim adamları böyleleriyle mücadelenin en büyük taat, onlara cevap yazmanın da en efdal ibadet olacağını söylediler.

Bütün bunları gören ben, tüm bu problemli yerleri ve onların çözümlerini tek bir telifte toplamaya karar verdim. Ben bunu başaramasaydım perişan olacaktım. Hem sonra beni herkesin bildiği şu meşhur darb-ı mesel ümitlendirdi: *Önce gelen, sonra gelene nice şeyleri bırakmıştır!*

Her şeye kadir olan Yüce Rabbimden dileğim, beni en güzel eserleri vermeye müyesser kılmasıdır.

Hataları pek çok şu aciz ve zayıf kul Abdülahad der ki: Elli senedir ilim yolunda mesafe katettim, ahiret gününe azık olsun diye bu eseri hazırlamak için de rahatımı terk ederek yirmi küsür senemi verdim ve Yüce Allah'ın kelamının tefsiri üzerinde çalıştım. Yüce Allah'tan dosdoğru yola ulaştırmasını, sıkıntıları gidermesini ve bu amacıma ulaştırarak şereflendirmesini dilerim.

Cumhur ulemanın takdirine mazhar olmuş tefsirlerin zorlu problemlerine dalarak Kur'ân ayetlerini araştırıp inceledim. Bu araştırmam sırasında zorlu konulara daldım, ağzına kadar dolu derin çukurlara ulaştım. Oralardan ayetlerin manaları için lafızların kıymetli sedef ve incileri çıkardım. Onları, huri ve gılmanların boyunlarına maharetle dizdim. Ki onlar hiçbir insan ve cinin dokunmadığı/el değmediği, cinlerin kendilerine tutulduğu, kulaklardan önce gözlerin aşık olduğu cennet kızlardır/bu ele aldığım konular da pek çok ilim adamının ele almadığı konulardır. Sonra onları topladığımda bunların, görünüşte çelişkiler olduğu, onların bu konuda söylediklerinin de boş ve anlamsız sözler olduğu ortaya çıktı. Onları incelediğimde, gördüm ki onlar her şeyi bilen Yüce Allah'ın hikmet kaynakları ve pek çok hükmün kendilerinden çıkarılacağı menbalardır. Şayet bunlar olmasaydı, ayetler için ve ilim otoriteleri için Kur'ân etrafındaki şüphe ve söylentileri ortadan kaldırma imkanı olmayacaktı.

İşte bu yüzden ben bu eseri, *Hikmetü't-teâruz fî sûreti't-tenâkuz* diye adlandırdım. Allahım, sen onu övünç kaynağı eserlerden kıl ve onu benim için ahiret azığı eyle!"[29]

Abdülahad Nûrî sözünü ettiğimiz bu eserinde bazı ayetler arasında veya ayetlerle sahih hadisler arasında var olduğu zannedilen müşkillerin sebepleri

29 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.1b

hususunda genel olarak kendisinden önceki âlimler gibi düşünmektedir.[30] Yine o, ayetlerdeki veya ayetlerle sahih hadisler arasında var olduğu zannedilen müşkilleri gidermeye çalışırken kendisinden önceki müfessirlerin başvurduğu yukarıda da belirttiğimiz yöntemlere başvurmuştur.[31] Ancak diğer bir çok tefsirciden farklı olarak ilk bakışta birbirleriyle çelişir gibi gözüken hususların Kur'an'da yer almasının hikmetleri üzerinde durur.[32] Konu ile ilgili açıklamalarda bulunurken ele aldığı ayetlerle ilgili olarak çeşitli yönlerden farklı izahlara da yer vermektedir.[33] Abdülahad Nûrî'nin ayetlerdeki müşkilleri gidermeye çalışması hususuna dair şöyle bir örnek verebiliriz:

Abdülahad Nûrî, *"Allah'ın peygamberleri toplayıp da onlara ' -ümmetleriniz tarafından- size ne cevap verildi?' diye soracağı gün onlar 'Bizim bir bilgimiz yok. Bütün gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin' diyecekler."* mealindeki Mâide sûresi 109. ayetinden, peygamberlerin kendilerine gönderildikleri ümmetleri ile ilgili olarak şahit oldukları bir takım hususları gizlediklerinin anlaşıldığı ve söz konusu bu ayetin, *"Böylece sizi insanlara karşı şahitler olasınız, bu peygamber de sizin üzerinize bir şahit olsun diye, vasat (örnek, âdil) bir Ümmet yapmışızdır"* mealindeki Bakara sûresi 143. ayet ve *"Ben onlara ancak senin bana emrettiklerini söyledim; 'Benim de rabbim sizin de rabbiniz olan Allah'a kulluk edin' dedim. İçlerinde bulunduğum sürece onların yaptıklarına tanık idim. Fakat sen beni içlerinden aldıktan sonra onların halini bilip gören sadece sensin. Sen her şeye şahitsin. "* mealindeki Mâide sûresi 118. ayeti ile çelişki ifade ettiği şeklinde sorulabilecek bir soruyu şu şekilde cevaplandırmaktadır: Biz deriz ki: *"Allah'ın peygamberleri toplayıp da onlara '-ümmetleriniz tarafından- size ne cevap verildi?' diye soracağı gün onlar 'Bizim bir bilgimiz yok. Bütün gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin' diyecekler."* ayetinin manası şöyledir: (Peygamberler Allah'a şöyle demek istemişlerdir): Senin ilmin yanında bizim ilmimiz ilim sayılmaz. Çünkü sen bizim gönderildiğimiz ümmetlerin kalplerinde olanları da bilirsin biz ise ancak senin bizim için bildirdiğin bize açıkladığın şeyleri biliriz.[34] Örnekte de görüleceği üzere Müellifimiz Mâide sûresi 109. ayeti ile, Bakara 143. Mâide 118. ayetleri arasında ilk bakışta çelişki gibi görünen hususları gidermeye çalışmıştır.

4-Metodu:

Müellif konuyla ilgili ayetleri ele alırken öncelikle sorulabilecek muhtemel soruları sorarak bu sorulara cevap bulmaya çalışmaktadır. Müellif genel olarak *fe-in kîle* (eğer denilirse) [35] klişe ibaresiyle aralarında çelişki olabileceği zannedilen iki veya daha çok âyeti ya da hadisi zikrederek bu âyetler arasında ya da ayetle hadis arasında ilk anda görülebilecek çelişkilerin nasıl telîf edilebileceği şeklinde

30 Örnekler için bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.4a, 5a, 8a-b, 43a
31 Bkz. Örnekler için bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.4a, 5a, 8a-b
32 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.5a, 6a.
33 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.7a, 20a
34 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.31a.
35 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.2b.

sorulabilecek muhtemel sorular sorar, daha sonra da genellikle *nekulü* (şöyle deriz) [36], *nekulü fi'l-cevâb* (cevap olarak şöyle deriz) [37], *nekulü fi-t-tevfik*(uzlaştırma hususunda deriz)[38] *nekulü fi- ref'i't-te'ârüz* (görünüşteki çelişkinin giderilmesi hususunda şöyle deriz)[39], *yukâlü fi'l-cevâb* (cevap olarak şöyle deriz)[40], *nekulü enne'l-cevâbe 'an zâlike 'ala vücuhün* (bunun cevabı hususunda birkaç meselenin olduğunu söyleriz)[41], *yukalü fi- def'i sûreti't-te'ârüzi'l-mezkûr* (bahsedilen görünüşteki çelişkinin giderilmesi hususunda şunlar söylenebilir) [42], vb. şeklinde başlayan ifadelerle bu soruları cevaplandırmaya çalışır. Açıklamasının sonunda da zaman zaman *felâ teâruza beynehüma* (bu iki ayet arasında bir çelişki yoktur)[43] şeklinde ifadeler kullanır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Abdülahad Nûrî, birbirleriyle çelişir gibi gözüken hususların Kur'an'da yer almasının hikmetlerini açıklarken zaman zaman *feyekûnu'l-hikmetü fi sûreti't-teâruz* (görünüşteki çelişkideki hikmet şudur)[44] *feyekûnu'l-fâidetü fi sûreti't-teâruz* (görünüşteki çelişkideki fâide şudur)[45] şeklinde ifadeler kullanır. Müellifimizin eserdeki genel yöntemi şöyledir: O öncelikli olarak aralarında çelişki olabileceği zannedilen ayetlerden birini veya ikisini ya da daha çok âyeti zikrettikten sonra bu ayetlerden çıkarılabilecek bazı anlamların yine Kur'an'da yer alan diğer bir, iki ya da daha çok ayetten çıkarılabilecek bazı anlamlarla veya bazı hadislerle yahut ta bazı sahabe davranışlarıyla çelişebileceği şeklinde sorulabilecek bir takım muhtemel sorular sorduktan sonra buralardaki çelişkinin nasıl giderileceğini açıklamaya çalışır. Müellifimiz konuyla ilgili ayetleri zikrederken bazen orada yer alan kelimelerle ilgili gerek anlam ve gerekse dil açısından bazı açıklamalar yapmaktadır.[46]

Müellifimiz ayetlerin bulundukları yerlere işaret ederken ayetin surenin baş, orta ve son kısmında olduğunu ifade etmek için zaman zaman örneğin, *fî evâili'l-hac*[47], *fi evâhiri'l-hac,*[48] *fi evâsıt'n-nahl fi kavlihi teâlâ*[49] v.b. gibi ifadeler kullanır.

5-Kaynakları:

Abdülahad Nûrî sözünü ettiğimiz *Hikmetü't-te'âruz* adlı eserinde konuları ele alırken en çok müracaat ettiği kaynak Kur'ân-ı Kerîmdir. İncelediği Kur'an'ın müşkilleri *(müşkilü'l-Kur'ân)* konusu zaten bunu gerekli kılmaktadır. Çünkü birbirleriyle çelişir gözüken ayetler Kur'an bütünlüğü çerçevesinde iyice

36 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.21b.
37 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.5a.
38 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.3b.
39 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.43a
40 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.7b, 8a.
41 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.44b
42 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.14b
43 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.7b.
44 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.6a.
45 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.22b.
46 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.43b
47 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.41b
48 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.41b
49 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.43b

incelendiğinde ilk anda var olduğu zannedilen çelişkinin gerçekte olmadığı kolayca anlaşılacaktır. Bilindiği üzere Kur'an'ın bir ayetinde özetle ele alınan bir husus başka bir ayette tafsilatlı olarak anlatılmakta, yine bir ayetteki kapalılık başka bir ayette açıklanmakta, aynı şekilde umum ifade eden ayetler diğer bazı ayetlerle tahsis edilmekte, mutlak mana ifade eden ayetler de takyid edilmektedir. Zikrettiğimiz bu hususlar bazı ayetler arasında var olduğu zannedilen müşkilâtın giderilmesinde oldukça önem arzetmektedir.

İşte bu sebeple Müellifimiz Abdülahad Nûrî de birbirleriyle çelişir gözüken ayetler arasında gerçekte bir çelişki olmadığını ispata çalışırken genel olarak öncelikle Kur'an ayetlerine başvurmaktadır.

Abdülahad Nûrî'nin *Hikmetü't-te'âruz*'u telif ederken başvurduğu kaynakları nakiller sırasında belirttiği eserlerden öğrenmekteyiz. Başta Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l - ekâvîl fi vücûhi't- te'vîl*[50], Fahreddin Râzî'nin *et-Tefsîru'l-kebîr*[51], Nasırüddin Ebû Sâîd Abdullah b. Ömer Beyzâvî'nin, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*[52], Ebu's-Suûd Muhammed b. Muhammed'in *İrşâdü'l- akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*[53] adlı tefsirleri başta olmak üzere daha bir çok tefsirden[54] bir kısmının adını zikrederek, bir kısmının ise adını zikretmeksizin nakillerde bulunmuştur.[55] Abdülahad Nûrî tanıtmaya çalıştığımız bu eserinde genel olarak meşhur tefsirlerden görüşler naklederken, bazen de herhangi bir tefsir ya da müfessir ismi zikretmeksizin *fudalâü'l-müfessirîn* (ileri gelen tefsirciler)[56], *kâle'l-müfessirûn fi* (müfessirler ... hakkında şunları söylemişlerdir)[57], *kâle'l-müfessirûn fi tefsîri'l-âyeti'l-mezkûre* (müfessirler zikrolunan ayetin tefsirinde şunları söylemişlerdir)[58], *kâle eimmetü'l-ümme ve 'ulemâü'l-mille* (ümmetin imamları ve din alimleri)[59] v.b. ibareler kullanarak çeşitli müfessirlerin fikirlerine yer vermektedir.

Hikmetü't-te'âruz'da hadisler bazen rivayet eden sahâbînin ismi belirtilerek zikredilirken[60] bazen de rivayet zinciri terk edilerek doğrudan Hz. Peygambere dayandırılarak zikredilmektedir.[61] Eserinde hadislere çokça yer veren müellifimiz Abdülahad Nûrî zaman zaman başta Buhâri, Müslim olmak üzere bir çok hadis kitabına da başvurmuştur. Başvurduğu hadis kaynaklarından bazıları şunlardır:

---

50 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.4a, 52a.
51 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr. 41b
52 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr. 41b
53 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.4a, 52a.
54 Bkz.Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.9a-b,
55 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.52b.
56 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.5a.
57 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.46a
58 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.45b
59 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.46a
60 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.8a
61 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.41b, 43b.

Muhammed b. İsmail Buhârî'nin *Sahîh*[62], Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac Müslim'in *Sahîh*[63], Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eşaş es-Sicistânî'nin *Sünenü Ebî Dâvûd*[64], İbn Mâce'nin *Sünen*[65], Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ Tirmizi'nin, *Sünenü't-Tirmizî*[66], Ahmed b. Hanbel'in *Müsned.*[67] Müellifimizin hadisleri açıklarken de bir çok meşhur hadis şerhlerine müracaat ettiğini görürüz.[68]

Eserinde yeri geldikçe dil, kelam, fıkıh, tasavvuf, dinler tarihi v.s diğer çeşitli sahalarla ile ilgili kaynaklardan da nakiller yapan[69] Abdülahad Nûrî yine yeri geldikçe ehli sünnet ve mutezile olmak üzere bir çok kelâmi mezhebin görüşüne de yer vermektedir.[70]

B-"Risâletün Müte'allikatün Bi-Kavlihi Te'âla

"Ve En-Leyse Li'l-İnsâni İllâ Mâ Se'â"

1-İsmi: Tanıtmaya çalıştığımız eserin ismi, elimizde bulunan ve tek olarak bilinen nüshada *"Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â"* şeklinde geçerken, Carl Brockelmann bu eseri, *"Risâletün fi- kavlihî Te'âlâ ve en-leyse li'l-insân"* adıyla zikretmektedir[71]. Müellifin bizzat kendisi de *Terceme-i te'dîbü'l-mütemerridîn* adlı eserinde sözünü ettiğimiz bu eserden *"Leyse li'l-insân illâ mâ se'â âyetî kerîmesine müte'allik olan risâle-i şerîfemizde"* şeklinde söz etmektedir.[72]

2-Nüshaları: Eserin bilinen tek nüshası mevcuttur. O da İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Bölümü, 1827/8, vr.126b-132b'de bulunan nüshasıdır.

Başı: *Elhamdü li'llâhi'l câili sa'ye ibâdihi meşkûran...*

Sonu: *Ve kad veka'a't-tekmîlü bi-tevfiki'llâhi'l-Meliki'l-Celîl.*

3-Muhtevası: Risâle isminden de anlaşılacağı üzere *"İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur"* meâlindeki Necm suresi 39. ayetin geniş bir tefsirinden ibarettir.

Risâle kısa bir mukaddime, beş bâb ve hâtime bölümünden oluşmaktadır.

Müellif mukaddimede bu eserin kaleme alınma sebebiyle ilgili olarak kısa bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Müellifimizin belirttiğine göre, kendilerini erdemli

---

62 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.40b.
63 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.40b,45a.
64 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr. 43b, 45a.
65 Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.42a
66 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr. 43b, 44a, 45a.
67 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr. 40b, 43b.
68 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.6a, 12a,19a, 45a.
69 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.15a,16a-b,17a.
70 Bkz. Abdülahad Nûrî, Hikmetü't-te'âruz, vr.50b.
71 Brockelmann, Carl, Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplement Band, Leiden 1949, II, s.662.
72 Abdülahad Nûrî, Terceme-i te'dîbü'l-mütemerridîn, Süleymâniye Ktp., Pertevniyal böl., no: 96/11, vr.131b-132a.

gören bazı kimselerin *"İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur"*[73] meâlindeki ayeti delil getirerek, bir kısım muvahhit müslümanların çaba ve gayretlerinden diğer müslüman kardeşlerinin yararlanmalarının imkan dahilinde olmasını inkar etmeleri kendisini bu eseri te'life sevk etmiştir.[74] Müellif söz konusu ayetin yanlış yorumlanmaması için ilgili farklı rivayet ve görüşleri bir araya getirdiğini belirterek Allah'ın yardımıyla bunların hakikatini açıkladığını bildirir.[75]

Birinci bab: Bu kısımda Abdülahad Nûrî, *"İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur"*[76] meâlindeki ayeti delil getirerek bir kimsenin başka bir kimseye faydasının olmayacağını ifade edenlerin iddialarına yer verir.[77] Müellifimiz onların bu iddialarına cevaplar vererek söz konusu ayeti delil getirenlerin ayetin zahiriyle hareket ederek aldandıklarını da ifade eder.[78] Müellifimize göre, şefaatin fayda vermesi, hatanın affedilmesi, meleklerin dua ve istiğfarının kabulü, iyiliklerin fazlasıyla karşılık görmesi, iyi veya kötü olsun açılan bir çığırdan gidenlerin kazandıkları sevap ya da günahtan bir hissenin de o çığırı açanlara gitmesi, yakınlarının ağlamasının ölen bir kimseye eziyet verecek olması vb. bir çok husus müminin diğer mümine faydasının ya da zararının dokunabileceğinin delillerinden bir kaçıdır.[79] Yine müellifimize göre ölmüş kişiler adına sadaka vermenin, onlar adına hacca gitmenin, yapılan ibadetlerin sevaplarını onlara bağışlamanın, hayırlarına yemek yedirmenin onlara fayda vereceği kanatini taşımaktadır.[80]

İkinci Bâb: Bu kısımda müellif söz konusu iddia sahiplerinin bu iddialarının Kur'an, sünnet ve icmâya uymadığını ifade ederek ayet, hadis ve icmâdan getirdiği delillerle bunlara cevaplar verir.[81]

Üçüncü Bâb: Bu kısımda da müellif ileri sürdüğü tezini bazı müfessirlerden yaptığı nakillerle desteklemektedir.[82] O, burada ayette geçen kelimeler ile ilgili

---

73 Necm, 53/39.

74 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Bölümü, 1827/8, vr.126b-132b, vr.126b.

75 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.126b.

76 Necm, 53/39.

77 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.126b-127a.

78 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.127a

79 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.127a.

80 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.127b.

81 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.128a-b.

82 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.128b.

çeşitli müfessirlerden nakillere yer verir.[83] Ayette geçen *li'l-insâni* kelimesindeki harf-i cer'in anlamları üzerinde durur.[84] Buradaki harf-i cer'e verdiği manaya göre ayet şu anlamları içermektedir: "İnsan için çalışması karşılığı alacağı mükafattan başka müstehak olduğu bir şey yoktur".[85] Ancak mümin kimselere Allah'ın bağışı her zaman olabilir. Müminlerin müminlere yaptığı çalışmalar da o kişiler için Allah'ın bir lütfudur.[86]

Dördüncü Bâb: Abdülahad Nûri bu kısımda konu ile ilgili geçmiş büyük alimlerinin görüşlerine yer verir.[87] Risâlenin ana konusunu oluşturan *"İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur"*[88] mealindeki ayetin mensuh olup olmadığı hususundaki görüşleri nakleder.[89] İman hususunda başkasının çalışmasının kişiye fayda vermeyeceği, bu konuda mutlaka kişinin kendi gayretinin bulunmasının gerekliliği üzerinde durur.[90]

Beşinci Bâb: Abdülahad Nûri bu kısımda yine konu ile ilgili olarak bir kısım müfessirlerin görüşlerine yer verir.[91] Burada ayete adalet noktasından bakıldığında kişinin sadece çalışmasının karşılığını göreceğinin anlaşılabileceği, ancak ayete lütuf noktasından yaklaşıldığında ise iyilik ve sevabın kat kat artmasının, günahların bağışlanmasının Allah'ın lütfü ile olacağı üzerinde durulur.[92]

Hâtime: Burada da müellif bazı Şafiî âlimlerinin kendi amelleri olmaması halinde ölen kimse hakkında yapılan duaların hiçbir bir faydasının olmayacağı şeklindeki iddialarını cevaplandırmağa çalışır. Duaların hibe yoluyla ölülere ulaşacağını çeşitli rivayetlerden deliller getirerek onların bu kanaatlerinin yanlışlığını ifade eder[93].

---

83 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.128b.
84 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.129b.
85 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.129b.
86 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.129b.
87 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.129b.
88 Necm, 53/39.
89 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.129b-130a
90 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.130a.
91 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.130a
92 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.130b-131a.
93 Abdülahad Nûrî, "Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â", vr.131a-132b.

Kaynakça

Abdülahad Nûrî es-Sivâsî, *el-'Adlü ve'l-iksât beyne't-tefrîti ve'l-ifrât*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi Böl., no: 1827/4.

_____, *Hikmetü't-te'âruz fî sûreti't-tenâkuz*, Köprülü Ktp., no: 1590.

_____, *Terceme-i te'dîbü'l-mütemerridîn*, Süleymâniye Ktp., Pertevniyal böl., no: 96/11.

_____, *"Risâletün müte'allikatün bi-kavlihi te'âla "ve en-leyse li'l-insâni illâ mâ se'â"*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Bölümü, 1827/8, vr.126b-132b.

Akkaya Hüseyin, *Abdulahad Nûri ve Divânı*, İstanbul 2003.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, (Haz. İ. M. K. İnal - Kilisli Rifat Bilge), İstanbul, 1951.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplement Band*, Leiden 1949,

Baz İbrahim, *Abdulahad Nûrî-î Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvûfî Görüşleri*, İstanbul 2004.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1915.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1983.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2006.

Gündoğdu, Cengiz, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münasebetleri Açısından Sivâsîler - Kadı-zâdeliler Mücâdelesi", *İlam Araştırma Dergisi*, c.III/1. İstanbul 1998.

Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i evliyâ*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Böl., no: 2307.

Mehmet Nazmî, *Hediyyetü'l-ihvân*, Süleymaniye Ktp., Reşîd Efendi Böl., No: 495.

Ocak, Ahmet Yaşar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadı-zâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XIX, Sayı.1-2, Ankara 1979-1983.

Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991.

Yerinde, Adem, "Müşkilü'l-Kur'ân", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2007